

AMBROŻY BOGUCKI (Bydgoszcz)

Czeskie nazwy rycerstwa w XIV i XV wieku

I

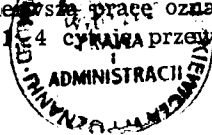
W ostatnich latach ukazało się kilka cennych prac poświęconych w całości lub części czeskiej terminologii społecznej. Autorami ich są językoznawcy czescy, m. in. Alena Fiedlerová¹ i Věra Chládková² oraz historycy polscy: Urszula Zgorzelska³ i Wojciech Iwańczak⁴. Obie badaczki czeskie ustaliły znaczenia poszczególnych określeń feudalów (*pán*, *šlechtic*, *rytieř*). Przedmiotem zainteresowań W. Iwańczaka jest kultura rycerska w Czechach. Dużą wartość dla badań nad terminologią mają jego ustalenia dotyczące pasowania rycerskiego. W sprawie znaczeń poszczególnych terminów autor ten wyraża w zasadzie takie same poglądy, jak V. Chládková. U. Zgorzelska zbadała tytułaturę szlachty górnośląskiej w XIV-XVI w. Stwierdza ona, że terminologia śląska wzorowana

¹ A. Fiedlerová a kol., *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů* (pán), Slovo a Slovesnost, t. 38, 1977, nr 1, s. 53-64. Pracę tę oznaczam literami FP.

² V. Chládková a kol., *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů* (šlechtic, šlechtic), Slovo a Slovesnost, t. 38, 1977, nr 3, s. 229-237; V. Chládková a kol., *Ze staročeské terminologie sociálních vztahů* (rytieř), Slovo a Slovesnost, t. 41, 1980, nr 1, s. 62-71. Drugą pracę oznaczam literami CR.

³ U. Zgorzelska, *Z problemów badań nad szlachcią górnośląską w średniowieczu*, w: *Genealogia. Problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń 1982, s. 182-197; także, *Szlachta w terminologii źródeł górnośląskich od XIV do XVI wieku*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. III, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1985, s. 279-303. Pierwszą pracę oznaczam literami ZZ, a drugą ZS.

⁴ W. Iwańczak, *Pasowanie rycerskie na ziemiach czeskich — ceremonia symboliczna i instrument polityki*, Kwart. Hist., t. XCI, 1984, nr 2, s. 255-277; tenże, *Tropem rycerskiej przygody. Wzorec rycerski w piśmiennictwie czeskim XIV wieku*, Warszawa 1985, ss. 350. Pierwszą pracę oznaczam literami IP, a drugą IT. Prace wymienione w przypisach 1-4 cyframi przeważnie w tekście artykułu.

była na czeskiej i morawskiej oraz że szlachta górnośląska różni się pod względem formalnoprawnym od szlachty innych ziem polskich (ZZ, s. 183; ZS, s. 279). W źródłach bowiem czeskich i górnośląskich występują te same czeskie określenia szlachty: *pán*, *rytieř* (*rytiř*), *panošě* (*panoš*), *vladyka*, *zeman* (*zeměnin*). Pozwala to na łączne omówienie w moim artykule nazw szlachty czeskiej i górnośląskiej.

Zgodzić się trzeba z większością ustaleń wyżej wymienionych badaczy. Wątpliwości budzą jednak ich poglądy na znaczenie wyrazów *rytieř* i *panošě*. Dlatego zajmuję się przede wszystkim tymi dwoma określeniami. W artykule posługuję się najczęściej polskimi odpowiednikami terminów czeskich (*pan*, *rycerz*, *rycerstwo*, *panosza*, *włodyka*, *ziemianin*). Nazwą Czech obejmuję także Morawy.

Wyraz *rytieř* pochodzący z niemieckiego *ritter* „jeździec” pojawia się w zabytkach języka czeskiego około 1300 r. (IT, s. 41 n.). V. Chladková stwierdza na początku swojego artykułu, że ze słowem tym związana jest problematyka powstania i formowania się niższej szlachty (CR, s. 63). Wyróżnia ona w stosunkach społecznych następujące znaczenia wyrazu *rytieř*: 1) „wojownik konny”; 2) „wojownik-wielmoża, górujący nad otoczeniem pod względem politycznym i społecznym, z reguły należący do książęcej lub królewskiej drużyny”; 3) „rycerz pasowany”; 4) „niższy szlachcic” (CR, s. 64 i n.). Pierwsze trzy znaczenia występują jej zdaniem już w najstarszych wzmiankach z około 1300 r. W przekładach Biblii i utworów mówiących o czasach antycznych *rytieř* jest mechanicznym ekwiwalentem łac. słowa *miles*, które w tych tekstach oznacza także żołnierza najemnego, i to nie tylko konnego (CR, s. 65).

Określeniem niższego szlachcica stał się *rytieř*, zdaniem V. Chladkowej, dopiero w końcu XIV w. (CR, s. 67 i n.). Nie spotykamy tego wyrazu w takich pomnikach prawa z XIV w., jak Księga rożemberska i Řád práva zemského. W zabytkach tych szlachta określona jest jako *páni*, *zemané*, *vládky* (CR, s. 64, 68). Autorka sądzi, że wyraz *rytieř* nie był jeszcze wtedy w pełni zadomowiony w języku czeskim. Znaczenie „niższy szlachcic” rozwinęło się — jej zdaniem — ze znaczenia „wojownik-wielmoża”. Stwierdza ona, że już wcześniej rycerz oznaczał szlachcica, który był podporządkowany władcy lub możnemu panu. Dlatego w źródłach z końca XIV i XV w. występuje para: *pan-rycerz*; szlachta zaczyna się dzielić na dwie warstwy: wyższą — panów i niższą — rycerzy (CR, s. 68)⁵. Obok tego nowego znaczenia wyrazu *rytieř*

⁵ Podział szlachty czeskiej na panów i rycerzy stwierdzają także m.in. K. Kadlec, *Dějiny veřejného práva ve střední Evropě*, wyd. 3, Praha 1923, s. 168, 178; O. Peterka, *Rechtsgeschichte der böhmischen Länder*, t. II, Reichenberg 1928, s. 34; J. Kapras, *Přehled právních dějin zemi české koruny*, Praha 1935, s. 71; V. Vaněček, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*,

(znaczn. 4) istniały nadal dawne jego znaczenia, m.in. „rycerz pasowany” (znaczn. 3). W skład niższej szlachty wchodził nie tylko wojownik pasowany na rycerza, lecz także inni drobni szlachcice, tj. panosze i włodcy, którzy nie musieli mieć rycerskiej godności. Również członek wyższej szlachty mógł być pasowany na rycerza i w związku z tym nosić zaszczytny tytuł rycerza (w znaczn. 3). W źródłach XV w. jednak zdaniem V. Chladkovej wyraz *rytieř* występuje najczęściej w znaczeniu „niższy szlachcic” (CR, s. 68 i 69). Do takich samych wniosków dochodzi W. Iwańczak (IT, s. 46).

Analiza semantyczna wyrazu *rytieř*, dokonana przez V. Chladkovej, jest bardzo sumienna i wnikliwa. Wątpliwości budzi jednak jej wniosek, że *rytieř* w XV w. oznaczał przede wszystkim niższego szlachcica. Za określenie niższej szlachty można by uznać ten wyraz wtedy, gdyby rycerzem nazywany był każdy niższy szlachcic i tylko niższy szlachcic. Tymczasem od V. Chladkovej dowiadujemy się, że tytuł rycerza mogli nosić także niektórzy członkowie wyższej szlachty, natomiast niektórzy niżsi szlachcice byli określani nie jako rycerze, lecz jako panosze lub włodcy.

Argumentację V. Chladkovej omówię w dalszej części mojego artykułu. W tym miejscu chciałbym zwrócić uwagę na dwa cytowane przez nią teksty źródłowe. Tomasz Štitny, pisarz religijny z końca XIV w., twierdzi, że *netoliko pasovani rytieři, ale i všeko panošstvo slušie k stavu rytieřskému*⁶. W. Iwańczak komentuje to zdanie w sposób następujący: „Po raz pierwszy w skład stanu rycerskiego zostały zaliczone tu dwie grupy: pasowani rycerze i panosze. A więc wchodzący w skład niższej szlachty rycerze są pasowani, a o ich zaszerogowaniu decyduje zapewne pochodzenie i majątek. Nie wiemy tylko — w każdym razie nie wyjaśnia nam tego Štitny — czy panosze mogli dostąpić zaszczytu pasowania, a jeżeli tak, to jakie warunki po temu musiały być spełnione” (IP, s. 263 i n.). Uzasadniony jest wniosek, że w skład stanu rycerskiego wchodził rycerz pasowany i panosze. Nie można jednak zgodzić się z poglądem, że jedni członkowie niższej szlachty z racji swego *p o c h o d z e n i a* byli rycerzami, a inni panoszami⁷. Ze zdania Štitnego

Praha 1964, s. 125, 169; D. Třeřtik, M. Polivka, *Nástin vývoje řeske řlechty do konce 15. století*, w: *Struktura feudalni spoleřnosti na uzemi řeskoslovenska a Polska do řřelomu 15. a 16. století*, red. J. řerný, F. Hejl a A. Verbík, Praha 1984, s. 117. Badacze ci utořsamiają rycerza z włodką. J. Kapras (o.c., s. 72) sądzi, że *rytieř* był początkowo tytułem rycerza pasowanego, a dopiero w XIV w. zaczął oznaczać niższego wolnego szlachcica. Natomiast A. P. Schlechta, *Die Entwicklung des böhmischen Adels*, Wien 1891, s. 66, 78, 79, 131 (cyt. za ZS, s. 291), dochodzi do wniosku, że wyraz rycerz stracił związek z pasowaniem dopiero w XV-XVI w.

⁶ CR, s. 67; IT, s. 46. Por. przyp. 29 i 59.

⁷ W innym miejscu W. Iwańczak stwierdza řłusznie, że „rycerzem nikt się nie rodzi” (IT, s. 57).

wynika wyraźnie, że panoszami nazywani byli ci członkowie stanu rycerskiego, którzy nie mieli godności rycerza pasowanego. Stąd wniosek, że na rycerzy byli pasowani właśnie panosze; szlachcic przed pasowaniem był panoszą, a dopiero po tej ceremonii stawał się rycerzem.

Cenną informację zawierają cytowane przez V. Chladkową i W. Iwańczaka zdania z kazania Konrada Waldhausera (XIV w.): *Času boje zemského, kterémuž kolvěk mládenci král dá zášijek mečem, kdyžto se na nepřátelý zbieraji, řka: Lépe jest rytieř než slúha* (IP, s. 264). Wyraz „zaszyjek” oznacza tu uderzenie w czasie pasowania rycerskiego. Zdaniem W. Iwańczaka „pasowany wojownik służebny staje się zatem rycerzem. Ci prości wojownicy, którzy pozostawali wobec wyższej szlachty w stosunku służebnym, mieli również szansę otrzymania godności rycerskiej” (IP, s. 264). Podobny pogląd wyraziła wcześniej V. Chladková (CR, s. 67). Także z tą interpretacją nie można się zgodzić. Słowa „lépe jest rytieř než slúha” są tłumaczeniem ostatnich słów niemieckiej formuły pasowania na rycerza. Brzmiały one w XIV w. *bezogger ritter denne knecht*, a później *besser Ritter als Knecht*⁸. Podobne słowa były używane przy ceremonii pasowania w Polsce. Andrzej Frycz Modrzewski w swym dziele *O poprawie Rzeczypospolitej* (1554 r.) stwierdza, że godność rycerską uzyskuje się *certis ceremoniis, quorum uerba solemnia memorantur: Lepszy rycerz niż panosza, quibus significatur potioem conditionem esse militis quam ingenui*⁹. Wyrazy *knecht*, *sluha* i *panosza* oznaczają tu nie pasowanego szlachcica (*giermka*¹⁰). Za taką interpretacją przemawia tłumaczenie książki Modrzewskiego przez Cypriana Bazylika w 157 r.: „lepszy Ricerz niż Panosza, któremi słowy pokazuje się, że zącnieyszy stan rycerza niż prostego ślachcica”¹¹.

Niektóre określenia *giermka* są identyczne z nazwą sługi, np. łac. *famulus* i *serviens*, niem. *knecht*; *giermek* bowiem usługiwał swemu rycerzowi. Tego rodzaju „sługami” byli nie tylko prości wojownicy, jak sądzi W. Iwańczak, lecz także nie pasowani członkowie rodzin możnowładczych. Świadczy o tym np. intytulacja dokumentu wojewody poznańskiego Wincentego z Szamotuł i jego braci z 1331 r.: *nos Vincentius*

⁸ E. Massmann, *Schwertleite und Ritterschlag* Hamburg 1932, s. 182 i n.

⁹ A. F. Modrzewski, *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, ed. C. Kumaniecki, 1953, s. 176 (podkr. moje — AB).

¹⁰ Zapożyczony z języka węgierskiego wyraz „giermek” używany jest w historiografii polskiej jako umowne określenie młodzieńca przygotowującego się do służby rycerskiej. W źródłach polskich wyraz ten pojawia się dopiero w 1500 r. Czeskimi odpowiednikami *giermka* są m. in. wyrazy *zbrojnoš* i *oděnc*; oba są kalkami łac. *armiger*. Por. *Słownik staropolski* (dalej cyt. SSP), t. II, s. 413; *Słownik polsko-czeski*, opr. B. Vydra, Praga 1952, s. 95 i 272; *Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum*, t. III, Pragae 1977, s. 268 n., hasło *armiger*.

¹¹ A. F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*, przekład C. Bazylika z 1577 r., wyd. 2, Warszawa 1953, s. 76.

*miles palatinus Posensis una cum fratribus nostris, domino Dobergost milite et Thomislao famulo*¹². Wincenty i Dobrogost byli więc wtedy rycerzami pasowanymi (*miles*), a Tomisław był giermkim (*famulus*). Formuła promocji rycerskiej we wszystkich trzech językach podkreśla wyższość rycerza pasowanego nad giermkim. Można przypuszczać, że formuła czeska została zapożyczona z Niemiec, a polska z Czech; prawdopodobnie także tam zamiast wyrazu „sługa” używany był również wyraz „panosza”.

II

Wojciech Iwańczak stwierdza, że we Francji na przełomie XII i XIII w. arystokracja przeżywała trudności gospodarcze i w związku z tym miała kłopoty z pasowaniem swoich synów. Ceremonia ta bowiem była coraz bardziej kosztowna. Pasowanie nie było więc od tej pory dostępne dla wszystkich. Rosła liczba synów arystokracji, którzy nie byli pasowani. Historyk ten wątpi jednak, by istniały bliższe podobieństwa między zjawiskami zachodzącymi w Czechach i na zachodzie Europy (IP, s. 264). Podobieństwa takie jednak występowały. W ciągu XIII w. w całej Europie łacińskiej zmniejszała się liczba rycerzy pasowanych. Proces ten był bardziej wyraźny w Niemczech niż we Francji¹³. W późniejszym średniowieczu znaczna większość dorosłych członków warstwy rycerskiej w Niemczech nie miała godności rycerza pasowanego. W związku z tym termin *ritter* (łac. *miles*) stał się wtedy zaszczytnym tytułem nadawanym przez władców przede wszystkim młodszemu feudalom, i to dość często dopiero w starszym wieku. Żyjący w końcu XIII w. pisarz niemiecki Seifried Helbling wyrażał życzenie, żeby najpóźniej w 30 roku życia rycerski giermek (*rittermaezic knecht*) mógł zamienić srebro na złoto; odznaki srebrne nosił wówczas giermek, a złote rycerz pasowany¹⁴.

Pełnoletni nie pasowani członkowie warstwy rycerskiej uważani byli za giermków, chociaż wielu z nich nie pełniło już funkcji giermka. W źródłach nazywani są oni tak samo, jak kilkunastoletni chłopcy przygotowujący się do służby rycerskiej. W poszczególnych językach rycerze pasowani byli określane zwykle jednym wyrazem: łac. *miles*, niem. *ritter*, franc. *chevalier*, ang. *knight*. Natomiast nazw giermków w tym samym języku było jednocześnie kilka, np. łac. *serviens*, *cliens*, *famulus*,

¹² Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, T. II, nr 1117; por. J. Bieniak, *Milites w procesie polsko-krzyżackim z 1339 r.*, Przegl. Hist., t. LXXV, 1984, z. 3, s. 503.

¹³ F. L. Ganshof, *Was ist das Rittertum?*, w: *Das Rittertum im Mittelalter*, wyd. A. Borst, Darmstadt 1976, s. 135.

¹⁴ E. Massmann, o.c., s. 115. 157.

domicellus, armiger itd.; niem. *knecht, edelknecht, knappe, jungherr (junkner)* itd.¹⁵

Należący do rycerstwa świadkowie dokumentów niemieckich i śląskich są często podzieleni na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowią rycerze pasowani, a drugą giermkowie. Na listach świadków dokumentów śląskich z drugiej połowy XIII i XIV w. spotykamy następujące określenia osób należących do tych grup: „A, B — milites, C, D — servientes”; „A, B — milites, C, D — domicelli”; „A, B — milites, C, D — clientes”; „A, B — milites, C, D — famuli”; „A, B — milites, C, D — armigeri”. Często na listach świadków tego typu giermkowie nie mają odrębnej nazwy, np. „A, B — milites, C, D”. Podział świadków na dwie grupy występuje także w dokumentach napisanych po niemiecku, np. w dyplomach Władysława księcia opolskiego i dobrzyńskiego z 1391 i 1392 r.: „A, B — ritter, C, D — knechte”¹⁶. Rycerze pasowani odróżniani są od giermków również w dokumentach śląskich XV w., np. świadkami w dyplomie książąt cieszyńskich Władysława i Przemysława z 1440 r. są: *die gestrengte und wohltochtige unser lieben getreue, herr Niklas Ritter, marschalk, genannt von Baumgarten, Mikolasch Czelo, die zeit hauptmann zu Teschen, Machey von Bludowitz und Johannes von der Biela, unser hofschreiber*¹⁷. Tytuły rycerza i pana ma tu tylko pierwszy świadek, natomiast pozostali, w tym także starosta cieszyński, są ich pozbawieni. Marszałek Mikołaj Kornicz z Dębowca (Baumgarten) nazwany jest rycerzem także w dokumencie księcia cieszyńskiego Przemysława z 1450 r.: *urozenemu a statečnemu rytiři, panu Mikolašovi, řečenemu Maršalek z Dubovce*¹⁸.

Za tezę, że wyrazy *miles* i *ritter* na listach świadków podzielonych na grupy oznaczają rycerza pasowanego, przemawia kilka argumentów. Po pierwsze można stwierdzić, że niektóre osoby przez pewien czas należały do drugiej grupy świadków, a później przeszły do pierwszej. Tytuł rycerza zależał więc od awansu osobistego, a nie od dziedzicznej przynależności do wyższej grupy rycerstwa¹⁹. Po drugie niekiedy członkowie najbliższej rodziny należeli do dwóch różnych grup świadków²⁰. Po trzecie z dokumentu księcia świdnickiego Bernarda z 1322 r. dowiadujemy się, że pasował on na rycerza (*militari investivimus dignitate*)

¹⁵ A. Bogucki, *Termin miles w źródłach śląskich XIII i XIV w.*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. I, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Warszawa 1981, s. 223, 224, 259.

¹⁶ Ibidem, s. 241 i n., 256.

¹⁷ Listinař Tešina (Codex dipl. Ducatus Tessinensis), opr. E. Němec, Český Těšín 1958 (dalej cyt. LTes.), t. I, cz. II, nr 178. Zob. też Codex dipl. Silesiae (dalej cyt. CDSil.), t. I, nr 128 (1415 r.); CDSil., t. X, nr 323 (1422 r.).

¹⁸ LTes., t. I, cz. II, nr 206; por. ZS, s. 290.

¹⁹ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 243 i n.

²⁰ Zob. przyp. 25.

Arnolda z Petirswalde przed bitwą pod Mühldorfem w 1322 r. Arnold w latach 1310 - 1322 wymieniony jest w ośmiu dokumentach książęcych jako świadek należący do niższej grupy, a po ceremonii pasowania w latach 1322 - 1345 zaliczony jest w 26 dyplomach do wyższej grupy jako *miles*²¹.

Spośród używanych na Śląsku określeń giermka na szczególną uwagę zasługuje termin *domicellus* (*dominicellus*). Jest on bowiem odpowiednikiem polskiego wyrazu panosza²². *Domicellus* i panosza są zdrobnieniami wyrazów *dominus* i pan; oznaczają one młodego pana, panicza. Takie samo znaczenie ma niemiecki *jungherr*, będący również określeniem giermka. *Domicellus* pojawia się w źródłach śląskich w końcu XIII w. Na *milites* i *domicelli* podzieleni są m.in. świadkowie w dyplomach księcia bytomskiego Kazimierza z 1289 r., księcia raciborskiego Przemysława z 1306 r., księcia legnickiego Bolesława z 1312 r., księcia cieszyńskiego Kazimierza z 1316 r.²³ Osoby z tytułem *domicellus* występują także w kilku innych dokumentach, przeważnie górnośląskich²⁴. Dyplom księcia strzeleckiego Alberta z 1361 r. został wystawiony *presentibus nobilibus viris et dominis Stephano Swentopelkonis de Zyrowa, Thoma de Cam militibus nostris, Merbothe capitaneo nostro filio domini Stephani prefati, Theodrico de Wissoca, Czeina de Pulcra Lanca, Egidio de Sedlicz, Vincencio de Ransbarg, Thamchyno de Borzegnew nobilibus et domicellis nostris, Nicolao dicto Kilhow, Iohanne dicto Grudner, Iancone Coco, consulibus nostre Strelicz civitatis, Nicolao capellano nostro et notario*²⁵. Świadkowie należący do szlachty są tu podzieleni na dwie grupy: *milites* i *domicelli*. Jedni i drudzy są określani jako *nobiles*. Między obiema grupami nie było różnic stanowych. *Domicellus* Merboto, starosta książęcy, był synem rycerza Stefana Świętopelkowica z grupy pierwszej. Takie samo było pochodzenie społeczne innych *domicelli*. Imbram, syn Tomasza, sędziego nadwornego raciborskiego, zaliczany był do *domicelli* w latach 1306 - 1308²⁶. Stefan z Prochowic, wymieniony w dokumencie z 1312 r. wśród *domicelli*, otrzymał między 1324 a 1327 r. godność rycerza pasowanego²⁷. Pochodził on z możnowładczej rodziny; był synem wojewody legnickiego Mirona z Prochowic, a wnukiem wojewody legnickiego Ikona Mironowica²⁸.

²¹ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 242.

²² SSP, t. VI, s. 3, w. 38 (1397 r.): *dominicellis vlg. panozi*.

²³ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens*, wyd. C. Grünhagen i H. Markgraf, t. II, 1883, s. 413 (1289 r.); CDSil., t. II, s. 112 i n., 114 i n., 117 i n. (1306 r.); *Regesten zur schlesischen Geschichte*, CDSil., t. XVI i XVIII (dalej cyt. Reg.), nr 3306 (1312 r.) i 3563 (1316 r.).

²⁴ CDSil., t. II, s. 120 i n.; LTes., t. I, cz. I, nr 30; Reg. 3126, 3349, 4189, 4733.

²⁵ CDSil., t. II, s. 89 i n. (podkr. moje — AB).

²⁶ CDSil., t. II, s. 112 i n., 114 i n., 117 i n.; Reg. 2978 a, 3013, 3021.

²⁷ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 244, 246.

²⁸ Reg. 900, 1966, 2011, 2226, 2283, 3027.

Domicellus w źródłach śląskich XIII - XIV w. miał takie samo znaczenie, jak *panošě* (*panošstvo*) w cytowanym wyżej zdaniu Tomasza Štitnego²⁹. Oba wyrazy były synonimami i określeniami giermka. W źródłach górnośląskich XV - XVI w. szlachta bardzo często występuje z określeniem *panoš*, a znacznie rzadziej z tytułem *rytiř* (ZZ, s. 193). Podział członków tej warstwy na rycerzy i panoszków jest kontynuacją podziału na *milites* i *domicelli*. Panosze nie różnią się od rycerzy pochodzeniem społecznym, tak samo jak *domicelli* w XIII - XIV w. Z dokumentu Konrada księcia oleśnickiego i kozielskiego z 1359 r. dowiadujemy się, że *slovutni panosse Mikolas Holly z Ponenticz* udowodnił swoje szlachectwo przed ławą rycerską. Pochodzenie Mikołaja potwierdzili m. in. jego krewni ze strony ojca, *stateczni rittirz Stanislaw z Chtewa, a slovutni panosse Thomislav z Sbanina*³⁰. Spośród członków tego samego rodu jeden miał więc tytuł rycerza, a dwaj inni panoszków. Do kategorii giermków na Śląsku w XIV - XV w. zaliczani byli często urzędnicy książęcy: starostowie, marszałkowie, sędziowie dworscy i inni³¹. W XIV - XV w. wysokie urzędy piastowali tu zarówno rycerze, jak i panosze³². O podziale szlachty górnośląskiej na rycerzy i panoszków nie decydowało więc ani urodzenie, ani pełnienie funkcji urzędniczych. Niewątpliwie czynnikiem rozstrzygającym było pasowanie rycerskie: szlachcic pasowany był rycerzem, a nie pasowany panoszą.

Słuszny jest wniosek A. Fiedlerowej i U. Zgorzelskiej, że tytuł pan nosili w późniejszym średniowieczu nie tylko członkowie warstwy panów (FP, s. 54; ZS, s. 289 i n.). W źródłach niemieckich, śląskich i czeskich szczególnie często z tytułem pan (*dominus*, *herr*) występują rycerze pasowani, znacznie rzadziej natomiast giermkowie³³. Jednym z elementów tytułatury poszczególnych grup społecznych był predykat, tj. przymiotnik świadczący o pozycji danej osoby. Członkowie wyższej szlachty czeskiej (panowie *sensu stricto*) nosili zwykle tytuł *urozený pán* lub *urozený pán pán* (łac. *nobilis dominus*)³⁴. Z tytułem *rytieř* połączony jest najczęściej przymiotnik *statečný*³⁵. Wyrażonej deprecjacji uległ predykat *slovutný* (pol. *sławetny*, łac. *famosus*). Na początku XIV w. sła-

²⁹ Zob. przyp. 6.

³⁰ CPH, t. II, 1949, s. 456 i n. Autentyczność tego dokumentu jest wątpliwa, m.in. dlatego, że nie jest znany z innych źródeł wymieniony w nim wojewoda kaliski Pełka z Temanic. Tytuły wymienionych w nim szlachciców są jednak zgodne z terminologią górnośląską XV - XVI w. i dlatego można uznać dyplom z 1359 r. za źródło pod tym względem wiarygodne.

³¹ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 237, 249 i n.

³² E. Massmann, o.c., s. 203.

³³ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 244, 247 i n. Zob. przyp. 12, 17, 18, 25, 42, 43, 47, 49, 54.

³⁴ FP, s. 61; CR, s. 70; ZS, s. 301. Por. przyp. 54 i 55.

³⁵ CR, s. 70; ZS, s. 299 n. Por. przyp. 18, 30, 48.

wetnymi nazywani byli niekiedy możnowładcy ³⁶. Od końca XIV w. predykat ten przysługiwał giermkom-panoszm (*slovutný panošě*, *famosus cliens*, *famosus armiger*) ³⁷. Spotykamy jednak odstępstwa od tych reguł. Niekiedy jako urodzeni lub *nobiles* określani są niżsi szlachcice, a nazwy giermka są połączone z predykatem przysługującym rycerzom, np. *statečný panošě* lub *strenuus famulus* ³⁸.

Podział świadków należących do szlachty na grupy rycerzy i giermków spotykamy dość często także w dokumentach czeskich. Podam kilka przykładów. W 1309 r. Witek ze Szwabenic i Hermanic sprzedał dwie wsie bożogrobcom w obecności króla czeskiego Henryka i kilku panów-dostojników (m.in. Hynka z Dube burgrabiego praskiego). Jako świadkowie w dokumencie Witka są wymienieni: *domini ac hii nobiles: Lipocz de Ledecz, Chotiebor de Rziczano, Fridmannus de Sman, Tanik de Rownij, Bohuslaus Hagek, Lipoldus de Wgest, milites, et hii etiam wladicones: Striesimirus de Wawrzecic, Hogerus de Curzicho, Albertus de Micholup, Mikes frater eius, Bohuslaus de Dobrzeiowicz, Jaroslaus de Brzeiowicz, et famuli nostri Nicolaus de Coldicz, Pesco de Hemsie, Haulik de Cbanow et quam plures alii* ³⁹. Lista świadków jest tu podzielona na cztery grupy: *domini*, *milites*, *wladicones* i *famuli*. Trzy ostatnie grupy są objęte wspólną nazwą *nobiles*, która oznacza w tym dokumencie niższą szlachtę, nie wchodzącą w skład grupy panów. Ponieważ Řád práva zemského z końca XIV w. dzieli szlachtę na panów i włodyków ⁴⁰, uzasadniony jest pogląd, że do warstwy włodyków należeli wszyscy świadkowie określani jako *nobiles*. Spośród włodyków na pierwszym miejscu wymienieni są rycerze — *milites*, a jako ostatni *famuli nostri*, tj. giermkowie wystawcy dokumentu. Pozostali włodycy zostali objęci nazwą swej warstwy (*wladicones*).

Przywilej Mikołaja księcia opawskiego i raciborskiego dla kościoła w Hradcu z 1357 r. został wystawiony *in presentia ill. Wenceslai fratris nostri et nob. vv. Wenczussi de Boraw, Henrici de Hoberk militum, Woyslai de Zbislowicz, quondam purgravii nostri in Grecz, Slawatae de Picz, protunc purgravii nostri et Maczkonis de Domrawicz, prius etiam nostri purgravii in Grecz* ⁴¹. W 1391 r. biskup ołomuniecki Mikołaj nadał

³⁶ Por. przyp. 49 oraz *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dalej cyt. CDMor.), t. VI, nr 101 (1316 r.). Z czasem tytuł ten stosowano w Polsce do mieszczan.

³⁷ CR, s. 70; ZS, s. 289; ZZ, s. 193. Por. przyp. 30, 64. Zob. także CDMor., t. XIII, nr 4 (1400 r.), t. XIV, nr 53 (1408 r.).

³⁸ CR, s. 70; ZS, s. 291 nn. Zob. CDMor., t. XIII, nr 77 (ok. 1400 r.); t. XIV, nr 82 (1409 r.).

³⁹ *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (dalej cyt. RBM), t. II, nr 2189 (podkr. moje — AB).

⁴⁰ *Svod zákonův slovanských*, wyd. H. Jireček, Praha 1880, s. 516, § 25.

⁴¹ RBM, t. VI, cz. II, nr 613 (podkr. moje — AB).

Kuncowi z Repowa *lenno presentibus nobilibus et strenuis viris dominis Jescone de Luckawalias de Sternberg, Henrico de Fullenstein, Henrico de Arnoltowicz, Marquardo de Wolfsberg, Bernhardo Hecht de Schuczendorff, Gerhardo de Meraw, militibus, Cunczone de Smola, Jodoco de Wolfsberg marsallo, Wolframo de Panowicz et Bernhardo clientibus, atque pluribus aliis nostris fidelibus*⁴². Bracia Gerard i Jerzy z Kunina, panowie na Bozkowicach, poprosili w 1410 r. o przywieszenie pieczęci do ich dokumentu *urozeneho rytie pana Beneše z Libune a statečných panů Jiřika z Radkova, Beneše z Opatovic, Vitoslava z Oděrad, Petra Jechance z Odonce*⁴³.

W cytowanych wyżej dokumentach z 1309, 1357, 1391 i 1410 r. rycerze są wyraźnie oddzieleni od niższej grupy świadków. Większe trudności sprawia dyplom Jana z Dobrusza z 1391 r., który wymienia następujących świadków: *die strengen ritter herrn Bernharten Hecht von Schuczendorff, herrn Gerharten von Meraw und Cunczen wom Smalh*⁴⁴. Może się wydawać, że rycerzami są tu nazwani wszyscy świadkowie. Tak jednak nie jest. Tylko dwie pierwsze osoby mają przysługujący rycerzom tytuł pan (*herr*) i tylko one były rycerzami. Świadczą o tym liczne dokumenty biskupa ołomunieckiego Mikołaja z lat 1390 - 1396, w których Bernard Hecht z Schutzensdorfu i Gerard z Mirowa zaliczani są do grupy rycerzy, a Kunc ze Smoli do niższej grupy świadków⁴⁵.

Szereg argumentów przemawia za tezą, że wyraz *rytieř* (*miles, ritter*) w tych i podobnych tekstach oznacza rycerza pasowanego.

1) Tytuł rycerza w wymienionych dokumentach noszą tylko niektórzy szlachcice.

2) Liczne wzmianki o pasowaniu rycerskim w źródłach XIII - XV w. świadczą o rozpowszechnieniu tego obrzędu w Czechach. Na rycerzy pasowali swoich wojowników królowie Przemysław II, Wacław II, Jan, Karol IV i Zygmunt. Pas rycerski przyjmowali także królowie (IP, s. 256, 259, 261). Wielu „dobrych ludzi” pasowano na rycerzy w czasie koronacji królowej Marii, żony Ludwika Jagiellończyka w 1522 r.⁴⁶.

3) W zabytkach języka czeskiego z XIV - XV w. wyraz *rytieř* występuje w połączeniu z czasownikami *pasováti* i *opásati*, np. *rytieř jsem mečem opásany, Byl v rytieřstvo pasován, vopasánim rytieřským ozdobiti* (IP, s. 27, 258, 262). Pasowanie rycerskie oznaczają też zwroty: *mnoho rytieřov učinichu, král tvoři rytieře, rytieřem učiniti* (IP, s. 260, 261,

⁴² CDMor., t. XII, nr 35 (podkr. moje — AB).

⁴³ CDMor., t. XIV, nr 175 (podkr. moje — AB).

⁴⁴ CDMor., t. XII, nr 15.

⁴⁵ Ibid., nr 6, 20, 22, 30, 32, 35, 48, 90, 115, 270, 331, 338, 360. Por. przyp. 42.

⁴⁶ Staři letopisowe čessti od roku 1378 do 1527, Scriptorum rerum Bohemicarum t. III, Praha 1829 (dalej cyt. SRB). s. 452.

262). Z tekstów tych wynika, że szlachcic dopiero po obrzędzie pasowania stawał się rycerzem.

4) Można stwierdzić, że spośród członków tej samej rodziny jeden był rycerzem, a drugi nim nie był. W 1400 r. biskup ołomuniecki Jan zgodził się, żeby *slovutny Kaspar z Snellenstejna naš a našeho kostela věrny man odjinud z Kotojad stupil se jest na pravy spolek man-skym obyčejem se všim, což ma pod nami [— —] s pevnym rytieřem panem Jaxu z Snellensteina svým bratrem*⁴⁷. Spośród dwóch braci jeden był więc tylko sławetnym (tj. panoszą), a drugi rycerzem i panem. Stąd wniosek, że godność rycerza nie była dziedziczona.

5) Czeski tytuł *statečný rytieř* jest dosłownym tłumaczeniem łacińskiego wyrażenia *strenuus miles*; przymiotniki bowiem *strenuus* i *statečný* znaczą tyle, co dzielny, mężny. Tytuł *strenuus miles* (niem. *strenger ritter*) oznaczał zaś rycerza pasowanego w Niemczech, na Śląsku i w Królestwie Polskim⁴⁸.

Tytuł rycerza noszą w źródłach czeskich nie tylko przedstawiciele niższej szlachty, lecz także możni panowie. W Kronice tzw. Dalimila z początku XIV w. rycerzami są nazwani m. in. Zawisza z Falkensteinu z rodu Witkowców, małżonek królowej Kunegundy, wdowy po Przemysławie II; Hynek z Dube z rodu Ronowców (*pan Hynek slovutny rytieř*), piastujący urzędy najwyższego komornika i najwyższego burgrabiego praskiego; Witek Ojerowic *šlechtny rytieř* z rodu Witkowców⁴⁹. Rodziny tych rycerzy należały do elity feudalnej Czech i weszły później w skład stanu pańskiego. W. Iwańczak podaje następujący przykład: wysłannik zarządcy Mantui do Wacława IV w liście do swego mocodawcy z 1383 r. napisał, że Henryk z Dube, starosta i komornik Czech, jest rycerzem (*et est miles*; IP, s. 272). W cytowanym wyżej dokumencie z 1391 r. wśród *milites* jest wymieniony Jesko ze Szternberka i Lukowa, należący niewątpliwie do warstwy panów. W innych dyplomach występuje on jako jeden spośród *nobiles domini*; członkami jego rodziny byli dwaj najwyżsi komornicy brneńscy: Matusz (1371 r.) i Jan (1374 r.)⁵⁰. Ze Starych latopisów czeskich dowiadujemy się, że w 1418 r. zaczął walkę przeciw królowi Wacławowi IV *pan Plawensky rytieř*. Został on uwięziony. W 1419 r. *pan z Plawna* został wypuszczony z więzienia⁵¹.

⁴⁷ CDMor., t. XIII, nr 46 (podkr. moje — AB).

⁴⁸ G. Pfeiffer, *Das Breslauer Patriziat im Mittelalter*, 1929, s. 20; A. Bogucki, *Termin miles*, s. 248; tenże, „*Strenuus*” jako tytuł polskich rycerzy pasowanych (XIII-XV w.), *Przegl. Hist.* LXXVII, 1936, z. 4, s. 625 i n.

⁴⁹ Nejstarší česká rymovaná Kronika tak řečeného Dalimila, wyd. B. Havranek i J. Daňhelka, wyd. 2, Praha 1958 (dalej cyt. Dalimil), s. 151, 153, 165, 167. O możnowładczej pozycji tych rycerzy piszą wydawcy na s. 293, 295, 296, 307.

⁵⁰ CDMor., t. X, nr 118, 215; t. XII, nr 6, 13, 40; T. XIII, nr 455. Por. przyp. 42, 53.

⁵¹ SRB, t. III, s. 24, 27.

Wójtowie z Plawna (niem. Plauen) z rodu Reuss byli władcami terytorialnymi i lennikami króla czeskiego. Zaliczano ich do czeskiej warstwy panów⁵².

Wyrazy *rytieř* i *miles* jako tytuły wyżej wymienionych możnowładców oznaczają niewątpliwie rycerza pasowanego. Młodzi synowie wielmożów czeskich byli giermkami, tak samo jak niepasowani członkowie niższej szlachty. W piśmie papieża Urbana VI z 1383 r. wspomniany jest *Petrus de Sternberg armiger dicte diocesis* (sc. Olomucensis)⁵³.

Przeważnie jednak przy imionach członków wyższej szlachty pomijany był przysługujący im stopień rycerza lub giermka. Wprawdzie godność rycerska była ceniona także przez wielkich panów, a nawet królów, ale nie miała ona dla nich tak dużego znaczenia, jak dla mniej zamożnych szlachciców. Pozycja możnowładcy nie była zależna od pasowania rycerskiego. Dlatego też przy imionach wielmożów spotykamy zwykle tylko określenia wskazujące na ich przynależność do warstwy panów: *nobilis dominus, urozený pán* itp. Wyrazy *miles, ritter* i *rytieř* są w źródłach czeskich XIV-XV w. najczęściej tytułami rycerzy pasowanych należących do niższej szlachty. Świadczy o tym m.in. dokument Wacława z Mladziejowa z 1372 r., wystawiony w obecności *nobilium dominorum domini Benessi de Crawarn alias de Strasnycz camerarii Olomucensis czude supremi, domini Styborii de Czymburg alias de Towaczow, domini Wokonis de Crawarn alias de Gyczyn, domini Pothe de Holstajn necnon strenui militis domini Vukonis de Magietyn et Benesii de Strzietez*⁵⁴. Na tej liście świadków wymienieni są przedstawiciele trzech grup szlachty: czterech „urodzeni panowie”, jeden rycerz należący do niższej szlachty i jeden niższy szlachcic bez tytułu (zapewne niepasowany). Podobny podział spotykamy w dokumencie biskupa ołomunieckiego Mikołaja z 1396 r.: *ad manus fideles ipsius Benessi de Crawar alias de Crumpnaw, Wokkonis et Laczkonis de Crawar alias de Tyczin nobilium dominorum, Hanussi militis de Przna, Wenceslai de Dolplas*⁵⁵.

III

Uzasadniony jest pogląd V. Chladkovej, że wyraz *rytieř* oznaczał w XIV w. przede wszystkim wojownika. Najszerszy zakres miał on jako

⁵² O. Peterka, o.c., t. II, s. 100.

⁵³ CDMor., t. XV, nr 232. Dziedzice ze Szternberka oraz ze Szternberka i Lukowa zaliczeni są do grupy panów m.in. w landfrydzie morawskim z 1440 r.; por. Prameny k dějinam statu a prava v Československu, č. II, red. M. Dořešal, K. Maly, V. Vaněček, Praha 1959 (dalej cyt. Pram. DSPC), s. 47 i n.

⁵⁴ CDMor., t. X, nr 170.

⁵⁵ CDMor., t. XII, nr 334.

określenie każdego wojownika konnego (znac. 1). Kronika Pulkawy z XIV w. podkreśla waleczność króla Jana w bitwie pod Mühldorfem w 1322 r.: *Kral Jan v tom boji rytieřem byv, mnoho skutkov vitezských učinil jest*⁵⁶. Wyraz rycerz występuje tu w znaczeniu najszerszym; to samo bowiem można by powiedzieć o każdym dzielnym wojowniku, niezależnie od jego pozycji społecznej. Konno walczyli nie tylko feudałowie, lecz także sołtysi i wojownicy należący do pocztów zamożnych szlachciców. Ci ostatni mogli pochodzić z drobnej szlachty lub chłopów. Prawdopodobny jest wniosek V. Chládkowej, że wyraz rycerz w ściślejszym znaczeniu już około 1300 r. był określeniem wojownika-szlachcica (znac. 2). W niektórych bowiem tekstach źródłowych rycerz jest przeciwstawiony mieszczaninowi, w innych zaś rycerzami są nazwani wojownicy należący do rady lub drużyny królewskiej, piastujący urzędy, posiadający bogate zbroje (CR, s. 64, 66). Wyraz rycerz jako tytuł szlachcica może jednak oznaczać także wojownika pasowanego (znac. 3). Z pewnością godność tę mieli rycerze-możnowładcy wymienieni w Kronice Dalimila, żyjący na przełomie XIII i XIV w. Obrzęd bowiem promocji rycerskiej był wtedy rozpowszechniony w Czechach, a w pierwszym rzędzie pasowani byli niewątpliwie wielcy feudałowie (por. wyżej).

W źródłach czeskich z końca XIV, XV i XVI w. wyraz *rytieř* jest często włączony do hierarchicznego szeregu określeń grup społecznych. W tekstach tych rycerze są zwykle wymieniani za wyższą szlachtą (panami). V. Chládková doszła na tej podstawie do wniosku, że od końca XIV w. *rytieř* oznaczał niższego szlachcica (znac. 4). Najczęściej spotykamy wyrażenia, w których obok panów i rycerzy występują panosze. Od 1402 r. Jan Hus *gest kazal na pany, rytieře a panosse, na měšťany a řemeslnjky*⁵⁷. Na zjeździe w Strakonicach w 1449 r. byli obecni *urozeni, statěcni, slovutni a opatřni páni, rytieři, panoři i města* (CR, s. 70). Dokument księcia opolsko-raciborskiego Jana z 1531 r. adresowany jest *velebnym prelatuom, uroženym panuom, statečnym rytiřuom, slovutnym panošuom* (ZS, s. 299). O wzajemnym stosunku terminów *rytieř* i *panošě* mówiliśmy już poprzednio. Konieczne jest jednak dokładniejsze zbadanie znaczeń tego drugiego wyrazu.

V. Chládková sądzi, że wyraz *panošě* stracił w latach 1380-1410 swoje dawne znaczenie „sługa” i stał się określeniem członka niższej szlachty. Oznaczał on odtąd — jej zdaniem — drobnego służebnego szlachcica, z rodziny niedawno nobilitowanej (*bez davne urozenosti*), bez godności rycerskiej, bez znaczenia politycznego i wojskowego (CR, s. 68). Podobne poglądy wyrażają także inni badacze. Niektórzy z nich sądzą,

⁵⁶ *Prameny dějin českých (Fontes rerum Bohemicarum)*, t. V, wyd. J. Emler, Praha 1893, s. 322.

⁵⁷ SRB, t. III, s. 7. Zob. także *ibidem*, s. 21, 81, 169; *Pram. DSPC*, cz. II, s. 18, 19, 44, 45.

że panosze byli zależni od możnych feudałów oraz że mieli oni niższą rangę niż włodcy⁵⁸.

Słuszny jest wniosek, że panosze nie mieli rycerskiej godności. Z cytowanego wyżej zdania Tomasza Štitnego wynika, że panoszami nazywani byli niepasowani szlachcice, czyli giermkowie. Za wnioskiem tym przemawia także lista świadków z 1410 r., na której za rycerzem panem Beneszem z Libune wymienionych jest kilku panoszków⁵⁹. Tylko niektórzy panosze wykonywali funkcje giermka. Byli to młodzi chłopcy z rodzin pańskich i władczych, którzy przygotowywali się do służby rycerskiej, a także ubodzy pełnoletni włodcy, stanowiący zbrojny orszak zamożnego feudała. Giermka-sługę oznacza wyraz panosza w Kronice Dalimila⁶⁰. Z dokumentów z 1403 i 1409 r. dowiadujemy się, że dłużnik zobowiązał się wysłać do miasta, do gospody wskazanej przez wierzyciela, *panoši rytierského řadu* z jednym pacholkiem i dwoma końmi⁶¹. W innych dyplomach o podobnej treści rycerski giermek-sługa określony jest jako *rittermässig knecht* (1317, 1327 r.) lub *cliens militaris conditionis*, *cliens militaris* (1392, 1400 r.)⁶².

Wielu pełnoletnich panoszków nie pełniło służby giermka. W dokumentach z 1403 i 1409 r., w których mowa o wysłaniu rycerskiego panoszy przez dłużnika, tytuł panoszy mają także wierzyciele⁶³. Nie jest uzasadniony pogląd, że panoszami w Czechach nazywana była wyłącznie drobna szlachta bez znaczenia politycznego i wojskowego. Niektórzy bowiem panosze piastowali dość wysokie urzędy. W 1400 r. biskup ołomuniecki Jan dał wieś w lenno *slovutnemu panoši Vojslavovi z Jezovic řečneemu Mniškovi purkrabi na Šaunštejně*⁶⁴. W cytowanym wyżej dokumencie z 1391 r. marszałek biskupa ołomunieckiego Jodok z Wolfsberga zaliczony jest do grupy giermków-clientes, a cliens jest dowodnie odpowiednikiem panoszy⁶⁵. Z zapiski z 1487 r. dowiadujemy się, że Wilhelm z Ryzmberka, najwyższy komornik Królestwa Czeskiego, zaprosił na świadków *urozenych pánův, pana Lva z Rožmitála a na Blatné, nejvyššího hofmistra K.Č., p. Jana Švamberka a na Strakonících [— —], p. Linharta z Gutštejna a na Wartmberce, a urozenych panoši, Jana z Roupova, hofmistra dvora krale česk., Mikulaše z Chudenic, Litmira*

⁵⁸ Por. O. Peterka, o.c., s. 137; J. Kapras, o.c., s. 72; D. Třeštík, M. Polivka, o.c., s. 117.

⁵⁹ Zob. przyp. 6 i 43.

⁶⁰ Dalimil, s. 56 i 115.

⁶¹ CDMor., t. XIII, nr 282; t. XIV, nr 82 i 111.

⁶² CDMor., t. VI, nr 115; ibidem, supplem. nr 25; CDMor., t. XII, nr 102; t. XIII, nr 75.

⁶³ Zob. przyp. 61.

⁶⁴ CDMor., t. XIII, nr 45.

⁶⁵ CDMor., t. XII, nr 35. Por. przyp. 42, 43, 61, 62.

z Obytec a na Těchonicich, Petra Bozděcha z Kamenice a v Eptenině, Jindřicha z Kadova a v Nedanicich⁶⁶. Do grupy panoszków należy tu ochmistrz dworu królewskiego. Był to jeden z najwyższych urzędów dostępnych dla niższej szlachty.

Wyraz panosza nie był określeniem zależności lennej. Odpowiednikami bowiem panoszy są nazwy giermka (*cliens, armiger, knecht*), a nie lennika (np. *fidelis, vassallus, man*); spośród lenników biskupa ołomuńskiego tylko niektórzy byli panoszami, inni natomiast rycerzami⁶⁷. Nie ma podstaw źródłowych pogląd, że w XIV i XV w. wyraz panosza oznaczał szlachcica nowo kreowanego. Jeszcze w zapisce z 1487 r. panoszami są nazwani wszyscy wymienieni w niej niżsi szlachcice. Dopiero w XVI w. panoszami tytułowani byli w Czechach szlachcice niedawno nobilitowani, a włodykami inni, niżsi szlachcice (ZS, s. 296 i n.). Jak słusznie stwierdza U. Zgorzelska, wyraz panosz w źródłach górnośląskich XV - XVI w. nie oznacza szlachcica nowo kreowanego (ZZ, s. 195 i n.). W późnym średniowieczu stosunek terminów włodyka i panosza w Czechach był inny niż w XVI w.: wyraz włodyka w XIV - XV w. był określeniem każdego niższego szlachcica, a tytuł panoszy nosili wtedy przede wszystkim niepasowani włodycy.

Panoszami nazywani byli także niektórzy słudzy nieszlacheckiego pochodzenia, i to nie tylko przed 1380 r., lecz także w XV w. W zbiorze prawa Starego Miasta Pragi, datowanym na lata 1438 - 1439 (tzw. *Soběslavska práva*), czytamy, że *Richtař hlavní jma pět panoši jmieti, a podrichtaři čtyři, a pisař krevni tři*⁶⁸. Owi panosze byli zapewne pomocnikami miejskich urzędników sądowych; być może stanowili oni zbrojną straż urzędników. Ponieważ sędzia miejski (*richtař*) był powoływany spośród mieszczan⁶⁹, nie ulega wątpliwości, że także jego słudzy-panosze nie pochodzili ze szlachty.

Podobne znaczenie jak panosza miały w późniejszym średniowieczu także inne określenia giermka. Niemieckie *knecht* oznaczało wtedy zwykłego sługę, prostego żołnierza, rycerskiego giermka-sługę oraz giermka w szerszym znaczeniu, tj. nie pasowanego szlachcica-właściciela ziemskiego, który funkcji służebnych nie wykonywał. To ostatnie znaczenie występuje m.in. w dokumencie księcia świdnickiego Bolka II z 1342 r., który mówi o rozstrzygnięciu pewnej sprawy przez sąd rycerski (*Ritterrecht*), w skład którego wchodził *ritter und knechte*⁷⁰.

Przypuszczam, że panoszami nazywani byli początkowo młodzi synowie panów-rycerzy (stąd nazwa). Ponieważ wykonywali oni funkcje

⁶⁶ J. Kapras, o.c., s. 314 (podkr. moje — AB).

⁶⁷ Por. przyp. 37, 42, 45, 61, 62, 64, 65 oraz CDMor. t. XI nr 333, 619; t. XII, nr 48, 331; t. XIII, nr 37, 45, 46, 75.

⁶⁸ Pram. DSPC, cz. II, s. 30.

⁶⁹ Ibidem, s. 34.

⁷⁰ CDSil, t. XXVII, s. 168 i n.

służebne jako giermkowie, miano panoszków otrzymali także inni słudzy (być może tylko zbrojni). Stopień giermka w hierarchii rycerskiej mieli również pełnoletni nie pasowani szlachcice, którzy nie pełnili służby giermka, więc i oni byli określani jako panosze. Za wnioskiem tym przemawia terminologia źródeł śląskich, w których od końca XIII w. jako *domicelli* są wymieniani młodzieńcy z rodzin rycerskich (w tym także możnowładczych), a nieco później także urzędnicy książęcy. W dokumentach giermkowie obu kategorii są zwykle zaliczani do tej samej grupy świadków. Odróżnia te kategorie cytowany wyżej dyplom z 1309 r.: za włódkami-rycerzami pasowanymi (*milites*) są tu wymienieni giermkowie-włódcy (*wladicones*) i giermkowie-słudzy z rodzin włódczych (*famuli*)⁷¹.

Wyrażenie „panowie, rycerze i panosze” oznaczało całą szlachtę; w niektórych bowiem tekstach za tymi trzema grupami wzmiankowani są mieszczanie. Wyrazy „rycerze i panosze” razem wzięte są w tym wyrażeniu określeniem niższej szlachty. Natomiast każdy z tych wyrazów z osobna oznacza stopień w hierarchii pasa rycerskiego; niższa szlachta bowiem składała się z rycerzy pasowanych i panoszków. Niekiedy nazwą całej szlachty jest wyrażenie „rycerze i panosze” (bez panów). Andrzej z Dubé w swym dziele *Prava zemská* z około 1400 r. pisze, że wskutek nieznamości i łamania prawa ponosi szkody *koruna česka rytieřuov a panoši*⁷². Chodzi tu niewątpliwie o podział całej szlachty (w tym także wyższej) na osoby pasowane i niepasowane. W wyrażeniach obu typów wyraz *rytieř* oznacza rycerza pasowanego, a nie niższego szlachcica.

Dwuwyrazowe nazwy szlachty, złożone z określeń rycerzy pasowanych i giermków, używane były także w innych krajach. Rycerze i panosze są wymieniani obok siebie również w zabytkach języka polskiego z XV w.⁷³ W tekstach łacińskich spotykamy wyrażenie *milites et clientes*⁷⁴, w niemieckich — *ritter und knechte* lub *ritter und knappen*⁷⁵, we francuskich — *chevaliers et escuiers*⁷⁶. Określenia tego typu pojawiły się dlatego, że od XIII w. tylko niektórzy pełnoletni szlachcice mieli godność rycerza pasowanego.

W czeskim tłumaczeniu żywota Karola IV znajduje się wzmianka o naradzie młodego króla z grupą *panów, rytieřów a panoši*. Zdaniem V. Chludkovej jest niemożliwe, aby już w latach 1350 - 1380 w hierarchii stanowo-politycznej za panami byli wymienieni rycerze i panosze. Sądzi

⁷¹ Por. przyp. 22 - 28 i 39.

⁷² Pram. DSPC, cz. I, s. 242. Zob. też Pram. DSPC, cz. II, s. 17 i 44; SRB, t. III, s. 14, 44, 46.

⁷³ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 259.

⁷⁴ O. van Zallinger, *Ministeriales und Milites*, Innsbruck 1878, s. 23 i n.

⁷⁵ Ibidem, s. 27 i n.

⁷⁶ D. Sandberger, *Die Aufnahme in den Ritterstand in England*, w: *Rittertum im Mittelalter*, wyd. A. Borst, Darmstadt 1976, s. 104.

ona, że cytowane wyrażenie zostało napisane znacznie później (CR, s. 66). Podział szlachty na trzy grupy występuje jednak już w źródłach XIII w. Świadcami dokumentu króla Przemysła II z 1257 r. są: *Bawarus de Strakoniz maior camerarius, Iaros castellanus Pragensis, Cece, Rathmirus et frater suus Bovzlaus, Andreas dapifer, Zobehird, Brezislau, Bittrol-dus, Iwanus, Hirso, Wocco, Paulicus, Dobrohost suppani et alii quam plures milites et servientes*⁷⁷. Sądzę, że określenia szlachty z 1257 r. miały w zasadzie takie same znaczenia, jak cytowane wyżej terminy z żywota Karola IV: *suppanus* = *pán*, *miles* = *rytieř*, *serviens* = *panošě*. Wyraz *miles* oznaczał wtedy rycerza pasowanego w Niemczech i na Śląsku. Czeskim odpowiednikiem tego terminu był prawdopodobnie już około 1257 r. *rytieř*; przekonywające bowiem jest przypuszczenie V. Chladkovej, że początki tego wyrazu wiążą się z wpływem rycerskiej kultury, która przenikała do Czech za pośrednictwem niemieckim w pierwszej połowie XIII w. (CR, s. 63). Wyraz *serviens* oznaczał wtedy giermka w źródłach śląskich. Na *milites* i *servientes* są podzieleni świadkowie dokumentu księcia opolskiego Władysława z 1260 r.⁷⁸; jako *servientes* określani są młodzi członkowie rodzin rycerskich na dworze księcia wrocławskiego Henryka III⁷⁹. Istniały wtedy ścisłe związki między Czechami a Śląskiem; na dworze praskim wychowywał się syn Henryka III, Henryk IV.

A. Fiedlerová wyraża pogląd, że wyraz *pan* był dopiero po roku 1350 określeniem członka wyższej szlachty (FP, s. 59). Kwestionuje ona tezę V. Prochazki, że *pan* pochodzi od wyrazu *župan* (FP, s. 54). Argumenty tej uczonej nie są jednak, moim zdaniem, przekonywające. *Župan* był w Czechach XII - XIII w. nazwą urzędu kasztelana oraz ogólną nazwą wyższych urzędników monarszych i wielmożów nie piastujących urzędów⁸⁰. Takie same znaczenia ma *župan* w źródłach polskich z XII - XIII w. Wszystkie te znaczenia zachował wyraz *pan* w języku polskim. Do XVIII w. był on nazwą urzędu kasztelana; zamiast np. „kasztelan krakowski” mówiło się także „pan krakowski”. Do XIX w. *panami* sensu stricto nazywani byli magnaci; jeszcze w utworach literackich XVIII i XIX w. „panowie” jako warstwa wyższa przeciwstawiani są reszcie szlachty. Jednocześnie jednak *pan* był określeniem zwierzchnictwa nad podwładnymi oraz tytułem grzecznościowym każdego szlachcica i najmniejszego nieszlachcica⁸¹. Z badań A. Fiedlerovej wynika, że takie

⁷⁷ RBM, t. II, nr 164 (podkr. moje — AB).

⁷⁸ Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte... in Schlesien und in der Ober-Lausitz, wyd. G. Tzschoppe i G. Stenzel, 1832, nr 50.

⁷⁹ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 235 i n.

⁸⁰ V. Prochazka, *Župa a župan*, *Slavia Antiqua*, t. XV, 1968, s. 1 - 15.

⁸¹ Por. A. Bogucki, *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa—Poznań 1972, s. 69 i n.

same znaczenia miał pan w Czechach (FP, s. 54). Nie było tu tylko znaczenia „kasztelan”, wcześniej bowiem został zapożyczony wyraz *purkrabě* (z niem. *burggraf*). Sądzę, że właśnie przetrwanie w języku polskim tego ostatniego znaczenia wyrazu pan (tj. „kasztelan”) jest poważnym argumentem przemawiającym za pochodzeniem pana od żupana. Znaczenie „wyższy szlachcic” datuje A. Fiedlerová dopiero na drugą połowę XIV w. dlatego, że wtedy panowie przeciwstawiani są wyraźnie niższej szlachcie (rycerstwu, ziemianom, włodykom). Moim zdaniem określeniem wyższego szlachcica jest pan już w kronice Dalimila z początku XIV w. A. Fiedlerová stwierdza, że w zabytku tym synonimem słowa *pán* jest *zeman*, *zeměnin*. Istotnie, w niektórych fragmentach kroniki można z otoczenia władców określać się na przemian jako panowie i ziemianie. Do walki przeciw najazdowi niemieckiemu zgromadził swoich ziemian książę Brzetysław I. Ziemianami nazywani byli więc wszyscy posiadacze ziemscy zobowiązani do konnej służby wojskowej. W zakończeniu kroniki Dalimil prosi Boga, żeby zachował nowego króla, Jana z Luksemburga, i raczył go nauczyć

aby miloval zemany

*a v sve radě mieval česke pany*⁸².

W radzie królewskiej zasiadali więc tylko panowie. Stanowili oni elitę warstwy ziemian-włodyków; wszyscy panowie byli ziemianami, ale tylko niektórzy ziemianie należeli do grupy panów. Podział szlachty na panów (*domini*) i włodyków spotykamy także w cytowanym wyżej dokumencie z 1309 r.⁸³ Oczywiście panowie nie stanowili jeszcze na początku XIV w. zamkniętego stanu⁸⁴. Mimo to jednak wielmoże mieli odrębną nazwę. W Polsce panowie-magnaci nigdy nie utworzyli odrębnego stanu, co wcale nie przeszkodziło przetrwaniu takiego samego jak w Czechach określenia tej warstwy do XIX w. Znaczenie „wielmoża” jest, moim zdaniem, starsze od innych znaczeń wyrazu pan. Jak słusznie stwierdza A. Fiedlerová, jako określenie Boga oraz zwierzchnika nad podwładnymi używane były początkowo wyrazy *hospoda* i *hospodin*, a nie pan (FP, s. 56 i n.).

Określeniem rycerza pasowanego jest wyraz rycerz niewątpliwie także w wyrażeniach typu „panowie, rycerze i włodycy” lub „panowie, rycerze i ziemianie”⁸⁵. Rycerzami są tu nazwani ci włodycy-ziemianie, którzy mieli wyższą pozycję niż pozostali członkowie tej warstwy.

Ponieważ osoby nie pasowane stanowiły znaczną większość wśród niższej szlachty, panoszącymi zaczęto nazywać później także niższą szlachtę w ogóle. W artykułach chiliastycznych z okresu wojen husyckich czytamy, że taborytom powinien pomagać *kterýkoli pan, panošě, měštenin*

⁸² Dalimil, s. 117, 81 i n., 168.

⁸³ Zob. przyp. 39.

⁸⁴ J. Kapras, o.c., s. 71.

⁸⁵ Pram. DSPC, cz. II, s. 152; SRB, t. III, s. 275.

neb sedlak. Na pogrzebie arcybiskupa Jana Rokycany w 1471 r. byli obecni *kniezata, páni, panosse mnozj*⁸⁶. Nazwą szlachcica-ziemianina stały się określenia *giernka* również w innych językach, np. niem. *Junker* i ang. *squire*⁸⁷.

IV

W źródłach czeskich i śląskich z XIV - XVI w. spotykamy bardzo często wyrażenie *páni a rytieřstvo*. Wyraz *rytieřstvo* oznacza w tym kontekście niższą szlachtę. W 1378 r. król Wacław IV zebrał na wyprawę do Rzymu *panov a rytieřstva weliki zastup*⁸⁸. Król Władysław Pogrobowiec podziękował w 1454 r. za pomoc *všem panom a rytieřstvu českeho kralovstvi*⁸⁹. W landfrydzie śląskim z 1512 r. rytierstvo jest odpowiednikiem niem. *Ritterschaft*⁹⁰. Niewątpliwie czeski wyraz *rytieřstvo* został utworzony na wzór niemieckiego *ritterschaft*.

Niektórzy badacze utożsamiają rycerza z niższym szlachcicem m.in. dlatego, że niższa szlachta nazywana jest rycerstwem. Sądzą oni bowiem, że każdy członek rycerstwa był rycerzem. Pogląd ten nie jest uzasadniony. Porównajmy dwa często spotykane w źródłach wyrażenia: *panowie i rycerstwo* oraz *panowie, rycerze i panosze*. Wyrazowi rycerstwo w pierwszym określeniu odpowiada wyrażenie rycerze i panosze w drugim. Rycerstwo miało więc szerszy zakres niż rycerze; w skład rycerstwa (stanu rycerskiego) wchodzili nie tylko rycerze, lecz także panosze⁹¹. W landfrydzie śląskim z 1512 r. i księgach sądowych oświęcimsko-zatorskich z lat 1440 - 1562 szlachta wielokrotnie nazywana jest rycerstwem, a nigdy rycerzami⁹².

Członkowie rycerstwa są określani w późniejszym średniowieczu także jako ludzie rycerscy. Wyrażenia „człowiek rycerski”, łac. *militaris*, niem. *rittermässiger mann*, spotykamy w źródłach niemieckich, śląskich i czeskich. Miały one dwa znaczenia: węższe i szersze. Jeżeli obok ludzi rycerskich wymienieni są rycerze (np. *milites et militares*), to „człowiek rycerski” oznacza tych członków stanu rycerskiego, którzy nie

⁸⁶ Pram. DSPC, cz. II, s. 10; SRB, t. III, s. 203.

⁸⁷ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 263.

⁸⁸ SRB, t. III, s. 2.

⁸⁹ Codex juris Bohemici, t. III, pars II, ed. H. Jireček (dalej cyt. CJB), s. 22.

⁹⁰ Prawa, przywileje, statuty i lauda księstw oświęcimskiego i zatorskiego, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1912 (dalej cyt. Prawa ośw.), nr 11, s. 252, 259.

⁹¹ Rzadko spotykamy wyrażenie *panowie, rycerstwo i panosze*. Rycerstwo w tym kontekście oznacza tylko grupę rycerzy, a nie całą niższą szlachtę. Por. SRB, t. III, s. 96, 119.

⁹² Prawa ośw., nr 11, s. 248 - 273; Soudni knihy osvĕtimské a zatorské z r. 1440 - 1562, wyd. R. Rauscher, Praha 1931 (dalej cyt. Kn. osv.), nr 0 412, 415, 421, 423, 432, 523; Z 45, 115, 134, 148, 167, 218, 227, 228, 232, 262. (Literą O oznaczam zapiski oświęcimskie, a literą Z — zapiski zatorskie).

byli rycerzami pasowanymi; inaczej mówiąc „człowiek rycerski” znaczy w takim wypadku to samo co giermek. Rycerstwo składało się więc z rycerzy i ludzi rycerskich. Gdy natomiast obok ludzi rycerskich nie występują rycerze, wtedy wyrażenie to oznacza wszystkich członków stanu rycerskiego (tj. rycerzy i giermków).

O ludziach rycerskich w węższym znaczeniu mówią dwa dokumenty z 1327 r., dotyczące uznania zwierzchnictwa króla czeskiego przez wójtów z Plauen. W jednym z tych dyplomów wymieniani są następujący ich wasale: *nos Tosso de Schoeneck, Arnoldus de Valchenstein, Goczto de Menka, Heinricus de Machwitz, Conradus de Sak, Eberhardus de Tirtl et Conradus de Milin, milites, nec non Nicolaus dictus Sak, Nicolaus de Dobeneck et Heinricus dictus Roeder, militares seu armigeri praedictorum dominorum nostrorum de Plawe, quorum sumus homines et vasalli*⁹³. Wasale wójtów z Plauen są tu podzieleni na dwie grupy: rycerzy (*milites*) i ludzi rycerskich (*militares*). Ci ostatni określani są także jako giermkowie (*armigeri*). W innym dokumencie wójtów z Plauen z 1327, dotyczącym tej samej sprawy, jako świadkowie występują m.in. *strenui milites [...]* *Conradus dictus Sak et Nicolaus frater suus, militaris*⁹⁴. W obu dyplomach Konrad Sak zaliczony jest do rycerzy, a jego brat Mikołaj do ludzi rycerskich. Podział na rycerzy i ludzi rycerskich nie był więc zależny od urodzenia, lecz od pasowania rycerskiego.

Niemieckie określenie człowieka rycerskiego spotykamy m.in. w dokumencie króla czeskiego Jana z 1329 r., w którym reguluje on m.in. kompetencje sądów w ziemi zgorzeleckiej na Górnych Łużycach. Król postanawia, że jeżeli mieszczanin (*burger*) obwini *einem ritter oder ritter mezzigen manne*, obwiniony powinien odpowiadać przed wójtem królewskim w Zgorzelcu⁹⁵. Wyras *rittermässiger mann* ma tu takie samo znaczenie, jak *militaris* w dyplomach wójtów z Plauen z 1327 r.; jest on określeniem niepasowanego członka warstwy rycerskiej. Zarówno rycerze, jak i ludzie rycerscy są w dokumencie z 1329 r. wyraźnie przeciwstawieni mieszczanom⁹⁶.

Szerszy zakres mają omawiane określenia w dwóch dokumentach z 1342 r. W jednym z nich Karol margrabia morawski stwierdza, że jego ojciec, król Jan, darował Hermanowi Ess dobra koło Wrocławia na takich prawach, z jakich korzystają ludzie rycerscy (*militares*)⁹⁷. Z dokumentu księcia świdnickiego Bolka II z 1342 r. dowiadujemy się,

⁹³ Korunni archiv česky. Sbirka statních listin koruny česke z doby od r. 1306 - 1378, wyd. H. Jireček, Praha 1896, nr 68 (podkr. moje — AB).

⁹⁴ Ibidem, nr 67.

⁹⁵ Codex diplomaticus Lusatiae superioris, t. I, wyd. G. Köhler, Goerlitz 1856, nr 201.

⁹⁶ Por. też CDSil., t. X, nr 213.

⁹⁷ Reg. 6849.

że Hanus Dornheim udowodnił przed sądem rycerskim swoje szlacheckie pochodzenie; wykazał on, że Dornheimowie są *gute rittermässige leute*⁹⁸. W obu dokumentach ludźmi rycerskimi nazwani są wszyscy członkowie stanu rycerskiego, a nie tylko niepasowani. Z tej samej bowiem rodziny rycerskiej mogli pochodzić zarówno rycerze pasowani, jak i giermkowie; jedni i drudzy mieli takie same prawa do ziemi.

Ludzie rycerscy są wymieniani często także w źródłach czeskojęzycznych. W 1424 r. poległ *pan Peter Turkowec rytieř [..] pan Hlas rytieř, a gynych lidj rytieřskych*⁹⁹. Cennym źródłem do poznania czeskich nazw rycerstwa jest uchwała sądu ziemskiego Królestwa Czeskiego z 1454 r.: *Domini barones in pleno iudicio residentes: Jakoz su žadali z e m a n e na kralove Msti i p a n i e c h, aby měštaně dědin svobodnych a zbožie od z e m a n nekupovali a žeby tudy velika ujma byla kralovstvi i koruně na rytierských lidech, na službě JK Msti a na obraně všie země — invenerunt pro jure: aby nižadny měštěnin po dněšni den nižadnych dědin a zboží svobodnych nekupoval, bez K Msti zvlastnieho povolenie. A tu když su toho času žadali p a n i a rytieřstvo na krali Msti a na p a n i e c h a sudcech zemských, aby nebylo dopuštěno svobodných dědin od v l a d y k kupovati*¹⁰⁰. Na podstawie tego dokumentu można stwierdzić, że szlachta czeska była nazywana ziemianami, włodykami, rycerstwem i ludźmi rycerskimi. Określenia te znaczyły to samo. Brak w uchwale postanowienia, że mieszczanom nie wolno kupować majątków od panów, chociaż niewątpliwie zakaz obejmował także dobra wyższej szlachty. Stąd wniosek, że grupa panów była uważana za część składową rycerstwa-włodyków-ziemian. Nazwy niższej szlachty były jednocześnie nazwami całej szlachty. Tak samo w Kronice Dalimila panowie są uważani za ziemian, chociaż tylko niektórzy ziemianie byli panami.

Określeniem niższego szlachcica jest *człowiek rycerski* m.in. w landfrydzie śląskim z 1512 r., w umowie świętowaclawskiej z 1517 r., w zarządzeniu o używaniu broni palnej z 1523 r. Spotykamy bowiem w tych źródłach wyrażenie *pan aneb rytieřsky člověk* itp. Nazwą szlachcica w ogóle jest *dobry člověk rytirsky* w zapiskach sądowych zatorskich z początku XVI w.¹⁰¹ W landfrydzie śląskim z 1512 r. *człowiek rytirski* jest odpowiednikiem niem. *Rittermessiger Man*¹⁰².

W wydany w latach 1957-1959 wyborze tekstów źródłowych do historii państwa i prawa w Czechosłowacji do 1618 r. określeniami szlach-

⁹⁸ CDSil., t. XXVII, nr 3.

⁹⁹ SRB, t. III, s. 63.

¹⁰⁰ CJB, t. III, p. II, s. 16 i n. (podkr. moje — AB).

¹⁰¹ Prawa ośw., nr 11, s. 248-273; Pram. DSPC, cz. II, s. 88, 99, 101, 131-137, 150, 241; Kn. osv., nr Z 92, 146, 187, 258, 265, 276.

¹⁰² Por. A. Bogucki, *Rittermessig man w najstarszym zwodzie prawa polskiego*, Przegl. Hist., t. LXIX, 1978, z. 1, s. 121-125.

ty czeskiej są wyrażenia: *panowie i rycerstwo; panowie, rycerze i panosze; rycerze i panosze; panowie, rycerze i włodycy; panowie i włodycy; stan pański i rycerski*. Niższa szlachta nazywana jest w tych tekstach rycerstwem, rycerzami i panoszami, włodykami, stanem rycerskim, a także ziemianami, ludźmi rycerskimi, osobami stanu rycerskiego. Nigdy natomiast we wspomnianym wyborze źródeł nazwą całej szlachty lub niższej szlachty nie jest wyrażenie *panowie i rycerze* ani sam wyraz *rycerze*¹⁰³. Znaczy to, że w żadnym przekazie wyraz rycerz nie jest określeniem przynależności do niższej szlachty lub do szlachty w ogóle.

Wyrażenie *panowie i rycerze* spotykamy jednak w innych źródłach. Ze Starych latopisów czeskich dowiadujemy się, że w 1458 r. *byl sněm weliky w Praze českých panow, rytieřuow, panossj, zeman s městy českými [...] Take su tu byli pani, rytieři i města*¹⁰⁴. Wyraz *rytieři* w końcowej części tego tekstu oznacza niższą szlachtę; wyraz ten zastępuje podane poprzednio pełniejsze określenie tego stanu: *rycerze, panosze, ziemianie*. Jan Hus mówi o przysiędze wierności, którą królowi składają *kniezata, pani, rytieři* (CR, s. 69). Jan Guallensis w pracy o czterech głównych cnotach podkreśla różnice między grupami społecznymi: *Jiná práva slušejí rytieřom, jiná sedlákom, jiná řemeslníkóm, jiná pánóm, jiná sluhám* (CR, s. 68; IT, s. 46). W tym ostatnim tekście wyrazy *rycerze* i *panowie* nie są określeniami dwóch stanów czeskiej szlachty. Rycerze są tu przeciwstawieni chłopom i rzemieślnikom, a panowie sługom. Sądzę, że rycerzami jest tu nazwana cała szlachta, a pan oznacza zwierzchnika nad sługami. Zapewne więc w mowie potocznej wyraz rycerz był używany także jako określenie przynależności do niższej szlachty lub do szlachty w ogóle. Rycerz bowiem to również wojownik konny w ogóle, a do konnej służby wojskowej była zobowiązana cała szlachta.

Najczęściej jednak w źródłach XIV i XV w. wyraz *rytieř* oznacza rycerza pasowanego. Takie znaczenie ma on nie tylko wtedy, gdy występuje z przydawką „pasowany” lub w zdaniu mówiącym o uczynieniu kogoś rycerzem. Nazwą rycerza pasowanego jest *rytieř* także jako zaszczytny tytuł poszczególnych osób (*rytieř N., statečný rytieř pán N.* itp.), jako określenie wyższej grupy świadków-szlachciców w dokumentach oraz jako człon wyrażen typu *rycerze i panosze; panowie, rycerze i panosze; panowie, rycerze i włodycy* itp.

Nie jest uzasadniony pogląd, że w ostatnich dziesięcioleciach XIV w. nastąpiły istotne zmiany znaczeń wyrazów *pán, rytieř* i *panošě*. Przesłanką tego wniosku jest częste występowanie w źródłach od końca XIV w. wyrażen typu *rycerze i panosze; panowie, rycerze i panosze; panowie i rycerstwo* itp. Analogiczne zestawienia łacińskich odpowiedni-

¹⁰³ Por. przyp. 57, 72, 85, 86, 89, 101. Zob. także Pram. DSPC, cz. II, s. 13, 75, 87, 130, 131, 140, 175, 178, 179, 187, 240, 249, 251, 263.

¹⁰⁴ SRB, t. III, s. 169.

ków tych określeń pojawiły się jednak znacznie wcześniej. Także nazwy czeskie mają we wcześniejszych źródłach takie same znaczenia, jakie występują we wspomnianych wyrażeniach z końca XIV i XV w.

Niższa szlachta czeska została nazwana rycerstwem rzekomo dlatego, że wyraz rycerz oznaczał szlachcica podporządkowanego władcy lub możnemu panu. Wprawdzie we wcześniejszym średniowieczu termin *miles* był m. in. określeniem wasala¹⁰⁵, można jednak wątpić, czy już wtedy odpowiednikiem łac. *miles* był *rytieř*. W późniejszym średniowieczu zaś wasal był nazywany po czesku nie rycerzem, lecz manem¹⁰⁶. Sądzę więc, że geneza terminu *rytieřstvo* była inna. Wyraz ten oznaczał nie tylko niższą szlachtę, lecz także całą szlachtę. Przyjęty został dlatego, że *rytieř* w szerszym znaczeniu był określeniem wojownika konnego, a cała szlachta była zobowiązana do konnej służby wojskowej. Spośród rycerstwa wyróżniała się majątkiem, urodzeniem i znaczeniem politycznym grupa panów. Ponieważ przekształciła się ona w zamknięty stan, rycerstwem w ściślejszym znaczeniu zaczęto nazywać tych szlachciców, którzy nie weszli w skład stanu pańskiego.

V

Na rycerzy pasowani byli także mieszczanie. We Wrocławiu, który w 1335 r. został wcielony bezpośrednio do Czech, kilku patrycjuszów miało wtedy godność rycerską¹⁰⁷. W 1368 r. tytuł *miles* nosi mieszczanin praski Franciszek Rokycaner, który w 1356 r. był posiadaczem zamku Okoř (IT, s. 283). Prawdopodobnie więc promocję rycerską otrzymywali tylko ci mieszczanie, którzy byli jednocześnie właścicielami ziemskimi. W 1522 r. obok wielu osób nieznanych z imienia na rycerzy zostali pasowani Jan z Wratu i Jan Hlawsa. Obaj byli rajcami i burmistrzami Starego Miasta Pragi, a Jan Hlawsa z Libosławe także sędzią dworskim (*hofrichter*) miast królewskich¹⁰⁸. Mieszczanie mogli jednocześnie należeć do szlachty; według prawa ziemskiego z 1500 r. na urząd podkomorzego powinien być mianowany mieszczanin Starego Miasta Pragi, który jest włodyką¹⁰⁹. Powstaje pytanie, czy na rycerzy pasowani byli tylko ci mieszczanie, którzy byli włodykami? Czy nadanie godności rycerskiej było połączone z nobilitacją?

W XVI w. wyraz panosza stał się w Czechach tytułem szlachcica nowo kreowanego (ZS, s. 296 i n.). Stracił on więc związek z pasowaniem

¹⁰⁵ F. Graus, *Prawo lenne w Czechach*, Sobótka, R. VI, 1951, s. 41.

¹⁰⁶ Por. przyp. 47.

¹⁰⁷ A. Bogucki, *Termin miles*, s. 249.

¹⁰⁸ SRB, t. III, s. 452; por. ibidem, s. 304, 431, 434, 435, 442, 455, 465.

¹⁰⁹ Pram. DSPC, cz. II, s. 96.

rycerskim. Niedługo potem wyraz ten przestał być używany¹¹⁰. Być może zmieniło się wtedy także znaczenie wyrazu rycerz. Sprawy te wymagają zbadania. Nie jest wykluczone, że pasowanie rycerskie straciło dawne znaczenie wskutek zmian w wojskowości. W XV w. bowiem zmniejszyła się rola jazdy rycerskiej; miejsce pospolitego ruszenia szlachty zajęło wojsko najemne, złożone głównie z piechoty¹¹¹.

Badania nad terminologią czeską mają istotne znaczenie dla poznania stosunków społecznych w Polsce. Także w źródłach polskich późnego średniowiecza występują określenia: pan, rycerz, rycerstwo, panosza, włodyka, ziemianin, szlachta, szlachcic. Historycy polscy, podobnie jak czescy, przeważnie nie doceniają wpływu pasowania rycerskiego na tytułaturę szlachty. Dość często np. spotyka się pogląd, że w późniejszym średniowieczu panosze byli w Małopolsce najniższą warstwą rycerstwa, niższą od włodyków. Tezy tej nikt dotychczas nie udowodnił. Sądzę, że konieczne jest ponowne zbadanie znaczeń niektórych określeń rycerstwa w źródłach polskich.

VI

Dokonajmy krótkiego podsumowania naszych wywodów:

1) Szlachta czeska w późniejszym średniowieczu dzieliła się na wyższą (*páni*) i niższą (*vľádky*, *zemané*, *rytieřstvo*). Nazwy niższej szlachty były jednocześnie nazwami całej szlachty.

2) Zarówno w skład szlachty wyższej, jak i niższej wchodził pasowany *rytieři* i niepasowani *panoři*. Przy imionach wyższych szlachciców rzadko jednak wymieniano przysługujący im stopień rycerza lub panoszy.

3) Wyraz *rytieř* jest w źródłach najczęściej określeniem rycerza pasowanego. W szerszym znaczeniu oznaczał on wojownika konnego. Zapewne w mowie potocznej wyraz ten był używany także jako nazwa niższego szlachcica lub szlachcica w ogóle.

4) Wyraz *panoř* oznacza najczęściej nie pasowanego szlachcica (giermka). Tylko niektórzy panosze pełnili jednak rzeczywiście służbę giermka. Panoszami nazywani byli także słudzy nieszlacheckiego pochodzenia (być może tylko zbrojni).

5) Termin *rytieřstvo* (*stav rytieřsky*) ma zwykle szerszy zakres niż wyraz *rytieři*; rycerstwo bowiem składało się nie tylko z rycerzy, lecz także z panoszków. Każdy członek rycerstwa mógł być określony jako *člověk rytieřsky*.

6) Nie jest uzasadniony pogląd, że w końcu XIV w. powstały nowe znaczenia wyrazów *pán*, *rytieř* i *panoř*.

¹¹⁰ O. Peterka, o.c., t. II, s. 101.

¹¹¹ J. Kapras, o.c., s. 149.

AMBROŻY BOGUCKI (Bydgoszcz)

CERTAINES REMARQUES À PROPOS DES TERMES TCHÈQUES DES
XIVe ET XVe SIÈCLES SE RAPPORTANT À LA NOBLESSE

Résumé

(1) Dans le Bas Moyen Age seulement une part des nobles adultes dans les pays de l'Europe occidentale et centrale étaient les armés chevaliers. Le reste étaient considérés comme des écuyers. D'où on se servait de terme double: *milites et clientes en latin, chevaliers et escuiers en français, ritter und knechte en allemand*.

(2) Le même sens a l'expression *rytieři a panoši* que l'on trouve dans les sources tchèques des XIVe et XVe siècles. Le mot *rytieř* définit le plus souvent l'armé chevalier tandis que le mot *panoš* — le noble n'étant pas l'armé chevalier, donc un écuyer. Les titres en question étaient portés d'habitude par les armés chevaliers et écuyers appartenant à la basse noblesse.

(3) Le mot *rytieř* était employé également dans le sens „guerrier à cheval”, „cavalier”. On peut supposer que dans le langage courant on appelait d'une telle façon chaque noble, et surtout celui de la basse noblesse. Le mot *panoš* définissait aussi un serviteur d'origine non-noble (peut être, uniquement, armé).

(4) Le mot *rytieřstvo* (chevalerie) veut dire dans les sources des XIVe et XVe siècles le plus souvent la basse noblesse. Pour définir toute la noblesse tchèque on se servait de telles expressions que *páni a rytieřstvo* ainsi que *páni, rytieři a panoši*. Le mot *páni* (maîtres, seigneurs) définissait la haute noblesse.

